चित्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्व-गुणैः शोभते इति वा । चित्र + अच् + टाप् ।) श्रीकृष्णसखीविशेषः । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका ।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका ।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगुणाग्रिमाः ॥"
अस्याः कुञ्जः श्रीकृष्णस्य पूर्व्वस्यां आनन्द-सुखदो नाम । वयः अष्टमासाधिकचयोदश वत्सरम् । वर्णो गौरः । अस्या वस्त्रं जाती-पुष्पतुल्यम् । कर्म्म चित्रम् । इति गोस्वामि-ग्रन्थः ॥ * ॥ मूषिकपर्णी । गोडुम्बा । सुभद्रा । दन्तिका । (पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
दाचायणी विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि ॥")
माया । सर्पभेदः । नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ अप्सरोविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वि-न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्द्दशनक्षत्रम् । तत्तु मुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम् । अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा । यथा,—
"एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने क्षमधगे ।"
इति कालिदासः ॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवासाः ।
प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्व्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे ॥"
ब्रणैभादः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने । १३ अः ।
"तिलः प्रियालाभिषुकौ विभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भविल्वारुकमूलकातसी
निकोठकाचोडकरञ्जशिग्रुजाः ॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्ज्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥")
गण्डदूर्व्वा । मृतश्रेणी । मञ्जिष्ठा । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।
"चित्रासमन्वितैश्चैव रुजादाहविनाशनम् ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विव-रणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (गायत्रीस्वरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते ।१२।६।५२।
"चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी ॥")
चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः । समासे षच् स्त्रियां ङीष् ।) सारिकापक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः ह्रस्व-शाखत्वात् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राङ्गं, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात् ।) हिङ्गुलम् । हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य ।) चित्रकः । रक्त-चित्रकः । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।
"चित्राङ्गो वातशमनो हंसगो बलकृन्मतः ।
श्वेतलः कथितो वापि दुर्ज्जरो मेदवर्द्धकः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥ धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ६ ।
"अयोबाहुर्म्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ॥")
चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु शान्तनुराजपुत्रः । विचित्रवीर्य्यभ्राता । (अयन्तु शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन शूरान् सर्व्वान् तृणवदमन्यत । अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजचित्ररथः युद्धार्थमेन-मभ्ययात् । ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्व्वराजेन निहतोऽयं कौरवप्रवीरः । इत्येषा कथा महा-भारते । १ । १०१ । अध्याये द्रष्टव्या ॥) गन्धर्व्व-विशेषः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । २० । २२ ।
"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम् ।
उत्ततारान्तिकं भूमेर्व्विमानवरमास्थितः ॥")
ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादि-त्रितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषः । स अधोलोकविवे-चकः । तस्याधोगमनकारणं यथा,—
"अधोगतस्य हेतुन्तं वगले ! शृणु कालिके ! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रः स्वामिति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पश्चाद्धं नान्यत् किञ्चिद्गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमत्ति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रञ्च नेक्षयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्कत्वाच्च सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अत्रत्वं वत्स ! विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपनत् मत्तस्थो नैवेति न हि बुध्यसे ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो सदा ॥"
चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमूचुः ।
"हे चित्राङ्गद ! हे तात वत्स ! त्वं नोत्सव: किल ।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः ॥
जनस्तपोबलेनैव सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
माहेतीशं विना तात ! ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना कापि न शासने ।
गोतृसवत्समधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
कलेर्द्दशसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं भुक्त्वान्ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्त्वजम् ॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
(स्त्रियां टाप् । मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-नस्य कन्या । यथा, महाभारते । १।२१६।१५।
"तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥")
चित्राङ्गदसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति । सू ङ प्रसवे + क्विप् ।) सत्यवती । सा व्यास-माता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । कर्णजलौकाः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति । अट गतौ + बाहुलकात् ईरच् ।) चन्द्रः । (चित्रं तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति बलिच्छागास-बिन्दुभिरित्यर्थः । अट + ईरच् ।) घण्टाकर्ण-बलिच्छागासबिन्दुभिरङ्कितभालः । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥
चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः ।) पिष्टकभेदः । चिताइ पिठा इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । भ्रूणघ्नः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्रायसं, क्ली, (चित्रमायसं लोहम् ।) तीक्ष्ण-लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ण-मास्यामस्यस्य । चित्रा + ठन् ।) चैत्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥
चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्त्यस्याः । चित्र + इनिः + ङीप् ।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्री-मध्ये स्त्रीविशेषः । सा मीनगन्धा । तस्या लक्षणं यथा । रतिमञ्जर्य्याम् । ४ ।
"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥"
(इयं हि मृगजातीयपुरुषं लब्ध्वा सन्तुष्टा भवति । यदुक्तं तत्रव । ८ ।
"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥"
अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव । २८ ।
"प्रीतृकारं चुम्बनं पीडा गले हस्ते च चुम्बनम् ।
चमी चमी स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत् ॥")
चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्व्वाणी ।) आकाशवाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आश्चर्य्य-कथनञ्च ॥
चित्रौदनं, क्ली, (चित्रमोदनम् ।) विचित्रान्नम् । इति यद्दयान्नतत्त्वम् ॥
चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः । इति भूरिप्रयोगः । (चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य ।) ज्ञानमयः । यथा । चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम् ॥
चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति । चिति चिन्तायाम् + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च ।"३ । ३ । १०५ । इति अङ् ।) चिन्तना । चिन्तनम् । तत्पर्य्यायः । स्मृतिः २ आध्यानम् ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २९ ॥ आधा ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ चिन्तिया ७ । इति रभसः ॥ (यथाह कश्चित् ।